

Тілеубердиев Б.М.,* Сапарәлі А.

филолог.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Филология» факультетінің 6М020500 - Филология мамандығының 2 курс магистранты
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТОПОНИМДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮРДІҢ КОДЫ

Автор корреспондент: tileuberdiev_bolatbek@mail.ru

Түйін: Мақалада топонимикалық зерттеудің лексиканың өзге де салаларымен салыстырғанда жалқы есім ерекшеліктеріне ықпал етуші топонимикалық белгілерін анықтаудағы, топонимдердің этномәдени топтарын зерттеу және ерекшеліктері жүйелі қарастырылған. Оған қоса мақалада «мәдениет» ұғымына жан-жақты мәліметтер келтіріліп, академик Ә.Қайдардың еңбектері негізінде талдау жасалды. Сондай-ақ мақалада бірнеше еңбектерден мысалдар келтіре отырып, атап айтқанда Оңтүстік Алтай оронимдерін зерттеген Б.Н. Бияровтың еңбегінен мағлұматтар келтірілген. Мәдениеттің ішіндегі ұлттық мәдени код – мәдениеттің адам санасында өмір сүру формасы. Рухани жаңғыру бағдарламасын ұлттық мәдени кеңістіктің өзегімен салыстырып, сабақтастыру когнитивтік базаны, ұжымдық когнитивтік кеңістікті, жеке адамдардың кеңістігін құрайтындығы толық дәлелін тапқан және мәдениет пен менталитеттің тығыз байланыстылығын дәлелдеу мақсатында Р.Авакованың еңбегіне сүйене отырып ғылыми анализ жасалды.

Кілттік сөздер: топоним, этномәдени, этнопсихология, экклезионим, ойконим, астионим, урбаноним, комоним, дромоним, мәдениет, кодификация, парадигма, менталь, этноботаника, мифоним.

Өзіне тән зерттеу объектісі бар басқа ғылымдар сияқты топонимиканың да өз мақсаты, өзіндік нысаны бар. Топонимикалық зерттеудің мақсаты – лексиканың басқа салаларымен салыстырғанда жалқы есім ерекшеліктеріне ықпал етуші топонимикалық белгілерін анықтау, топонимдердің этномәдени топтарын зерттеу, олардың ерекшеліктерін талдау. Сонымен қатар топонимика мақсатына тілден тыс жатқан факторлардың оғандар қалыптасуына ықпалын анықтау, шығу тегін ашу, оларды кодтау, топонимнің этномәдени болмысын анықтау т.б.

Топонимнің құрамына гидроним (су нысандарының атауы), ойконим (елді мекен атауы), экклезионим (монострь, шіркеу атауы) кіреді. Ойконим құрамына астионим (атауы), урбаноним (қала атауы), комоним (ауыл атауы) жатады. Сонымен қатар дромоним (кез келген байланыс жолдар атауы), некроним (жерлеу орындары атауы), дромоним (орман, алқап, тоғай атауы) өзара сабақтастықта жұмыс жүргізеді. Рухани жаңғыру аясында, ұлттық танымда топонимдерді этномәдени тұрғыдан қарастыру бүгінгі таңдағы өзекті мәселе болып табылады.

Этномәдени аспекті – ұлттық ерекшелік, ұлттық көз – қарас, этномәдени, этнопсихологиялық факторларды ескере отырып, топонимдерді зерттеу этностың материалдық және рухани дүниесін, оның ұлттық болмысын ескеру. Этномәдени зерттеулерде топонимдердің рулармен, диалектілермен, сонымен бірге мәдени топтармен генетикалық топтармен байланысын анықтауға көбірек көңіл бөлінеді. Бұл тұста топонимикалық деректер халықтардың ұлттық менталитетінен, тұрмыстық және мәдени ерекшеліктерінен, олардың шығу тегі мәселелерінен мәлімет береді.

Тіл теориясында кодталу (кодификация) деген термин бар, мағынасы – тіл нормаларын қалыптастыру және тарату. Кодтау топонимикалық фактінің жүйелігін қалыптастырады, практикада қалыптасқан құбылысты белгілей отырып, нормаға қатысты сипатта болады. Кодталған әдеби норма уақыт өте келе сұрыпталып тілдің грамматикалық анықтағыштарда, сөздіктерде көрініс табады.

Мәдениеттің өзі адамның сан – салалы әрекеті арқасында қалыптасқан жасанды орта, яғни адам үшін ол ақиқатқа айналған орта, адам сол «мәдениленген» контексте тіршілік етеді. Академик Ә. Қайдар «Мәдениет» жеке адамның басына тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана,

дүниетаным, салт – дәстүр, рухани – материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым”, - деген ой айтады [1,13]. Ұлттық мәдени кеңістік – мәдениеттің адам санасында өмір сүру формасы, оның өзегін ұлттық когнитивтік база құрайды. Ұлттық когнитивтік базаны ұлттық санадағы материалдық және рухани феномендердің ықшамдалған жиынтығы ретінде түсінуге болады.

Ұлттық мәдени кеңістіктің тереңде жатқан қабаттарын мәдени тұрғыдан кодталған халықтың дүниетанымы, болмыс тіршілігінің үзіктері құрайды деуге болады. Осымен байланысты *мәдени код* деп мәдениетті сәйкестендіруге мүмкіндік беретін қандай да бір түрде кодталған ақпаратты түсінеміз. В. Красных мәдени кодқа мынадай анықтама береді: «код культуры есть «сетка», которую культура «набрасывает» на окружающий мир, членит, категоризирует, структурирует и оценивает его» [2,297].

Проф. Н. Уәли: «Белгілі бір тілдік таңбада екі түрлі мағына (білім) кодқа салынуы, соған сәйкес екі түрлі код болуы мүмкін. Біріншісі – *тілдік код*, екіншісі *мәдени код*. Тілдік таңбалардың мәдени семантикасын зерттеуде осы екі түрлі мәнділікті ажырата білу қажет», - екендігін көрсетеді [3, 16-17]

К.Қ. Рысбергген осы тұрғыда соматикалық код пен кеңістік кодтарын бірінші қатарға қоя отырып, мәліметті былайша келтіреді: “Ұлттық топонимиядағы мәдени кодтардың барлығы дерлік репрезенттелген, бірақ басымдылығы жағынан өзге мәдениеттердегідей, соматикалық код пен кеңістік кодтары бірінші орында тұрады. Қазақ топонимиясындағы соматикалық атаулар адам тәнінің параметрлеріне сай номинацияланып, адамның төбесінен табанына дейін топимдік кодта репрезенттеледі. Жұмыста анатомиялық атаулардың топонимдерде репрезенттелуінің соматикалық картасы берілген. Топонимдік атауларда вербалданған соматикалық код түгелдей дерлік кеңістік кодында, оның ішінде ландшафттық кодта көрініс тапқан: төбе, бас, ми, маңдай, бет, мойын, көз, мұрын, (танау), құлақ, иек, жақ, қабақ, Баскөкше, Ақтөбе, Төбекұм, Милысай, Аймаңдай, Қарақас, Ақкөзқайнар, Тікқабақ, Бетүйеңкі, Құрбеткөл, Қарашат, Аяққамыс т.б.” [4,13].

Қазақ топонимдерінің тілдегі көрінісін, рухани болмысын қарастыру – адамға ғана тән ең жоғарғы формасы оның ақыл – ойы, санасы, ойлауы, рухани ішкі дүниесімен тығыз байланысты болмақ. “Адам және тіл” мәселесі мол өзектілікке ие, өйткені тілді адекватты зерттеу ісі тілдің өз шеңберінен шығып, табиғат пен қоғамдағы белгілі бір ортада өмір сүретіндердің тобына жүгінгенде ғана ұлттық дәстүрдің коды сақталады.

Қазақ этносының ұлттық таным кодын өз бойына сіңірген қазақ топонимдерін жаңа ғылыми парадигмаға сәйкес зерттеу пәннің алдына соны мақсаттар, міндеттер, маңызды ұғымдар мен тәсілдер қойып, топонимиканың бұрын – соңды болмаған метатілдік теориялық негіздерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Әлемді тіл арқылы танудағы топонимдердің орны мен маңызын ескерсек, топонимикалық тілдік бірліктердің кодын, ментальді – когнитивтік сипаттарын айқындау Елбасының “Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру” бағдарламасын іске асырудың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Осы тұрғыдан келгенде қазақтың ежелдегі ата кәсібі мал – шаруашылығы, төрт түлік топонимдік аталымға негіз болған зооморфтық принципке сай уәж – белгі үй жануарларының және олардың дене мүшелерінің атауларына байланысты таңдалып, іріктелген: *Ақтайлақ, Ақтүйе, Алабайтал, Атжайлау, Аттоттаған, Биесыймас, Ботамойнақ, Ешкіқарасу, Қошқар, Ешкіөлмес, Есекартқан, Текелі, жал, құйрық, тұмсық, төс, асуыр, жамбас, мүйіз, жауырын, түк, сирақ, бақай* т.б. Адамды қоршаған табиғатта, Қазақстанның орман, тауларын, көл, өзен, бұлақтарын, жазық пен шөл далаларын мекендейтін аң – құс пен жәндік, суды мекендейтін, бауырымен жорғаушылар т.т. барлығының да атаулары зооморфтық код ретінде танылып, жер – су атауларында репрезенттелген. Мәселен, *Айгүрүшқан, Құланөтпес, Құланишпес, Соналы, Аюлы, Бақалы, Жыланды, Түлкілі, Бұғымүйіз, Бүркітті, Балықтыкөл* және т.б.

Өсімдікке қатысты фитоморфтық принцип халықтық танымдағы этноботаникалық білім – тәжірибеге, стереотиптік түсініктерге сай қалыптасқан және өсімдік атауларының қатысуымен жасалған жер – су атауларында вербалданған. Мысалы, *Аққайың, Қайыңды,*

Аршалы, Сөгеті, Қарағайлы, Жусанды, Изенді, Белсексеуіл, Доланалы, Шеңгелді, Шеңгелдісуат, Шилібастау, Өрікті, Шетенді және т.б.

Мәдениет пен ұлттық менталитеттің тығыз байланыстығын Р. Авакова: «Ұлттық мәдениеттің кілтін кез келген халық өкілі шеше алмайды, ол үшін ол сол тілде сөйлеп, сол тілде ойлап, сол халықтың топырағында аунап, суын ішіп, ауасымен демалу керек. Себебі мәдени кодты ашудың кілті сол атрибуттармен тікелей байланысты», - деп әсерлі оймен жеткізген [5,41]. Мәдениеттің архетиптік түсініктеріне байланысты оның төмендегідей іргелі (базалық) кодтары бар: 1. соматикалық; 2. кеңістіктік; 3. уақыттық (мезгілдік); 4. заттық; 5. биоморфтық; 6. рухани [2,298].

Қазақ халқының биоморфтық кодтағы мифологиясының өзі тілден, жалқы есімдерден көрініс береді. Тіл тарихы ұлт тарихынан да әріде. Ұлттық тіл болмайынша, ұлттық мәдениеттің қалыптасуы, оның ғасырлар көшіне ілесіп, бүгінгі күнге дейін жетіу мүмкін емес еді.

Мәдени – құнды ақпарат немесе мәдени мәтін жалқы есімдердің таңбалық семантикасында энциклопедиялық ақпаратында берілуі мүмкін. Қандай да бір жалқыесімдермен байланысты болатын аялық білімдер, мәдени коннотация, мәдени – тарихи коннотациялар онимдердің мәдени мәтініне енеді. Қандай да бір жалқы есімдерге қатысты немесе байланысты фольклорлық және басқа да тілдік мәтіндер оның семиотикалық кеңістігіне кіреді, яғни оним мәтінінің бір бөлімі болып табылады. Соның салдарынан қандай да бір онимнің өзі (антропоним, топоним, мифоним, және т.б.) мәтін болып саналады.

Қазақ мәдениеті мен ұлттық когнитивтік кеңістігіндегі кеңістік концептісінің мағыналық көлемінің қайнар көздері мен тереңде жатқан архаистік қабаттары жалпы адамзаттық мифологиялық дәстүрлер ежелгі түркі мифологиясынан бастау алады. Осыдан келіп, қандай да бір концептілер түріндегі ментальдік түсініктер ұрпақтан ұрпаққа ауысып отырады – деп қорытындылауға болады, мұнда олар семиотикалық мазмұнды мәтіндерде: мифтерде, әдет – ғұрыптарда, салттарда, антропонимдерде, мифонимдерде, топонимдерде, фразеологияларда беріледі. Мәтінді семиотикалық тұрғыдан ұғыну “мәтін” ұғымын лингвистикалық және әдебиеттану тұрғысынан түсіндірумен ерекшеленеді. Дүние моделі адамның жүріс – тұрысы сияқты түрлі үлгілері арқылы іске асырылады (мәселен, тілдік мәтіндерде, әлеуметтік институттарда, материалдық мәдениет ескерткіштерінде және т.б.); әрі қарай кез келген мұндай әрекет (іске асыру) “мәтін” деп аталатын болады.

Ежелгі түркі ескерткіштерінде “йер - суб” жер мен су тәңірі ретінде қарастырылады: “Үстінде аспан” және “йер - суб” былай деп айтты: “Түркі халқы жойылмасын, халық болып қалсын: Аспан, Ұмай Йер – суб, “жеңіс сыйласын”.

Мифтік және де беймифтік топонимдердің актив және пассив қоры (саны) тілді пайдаланушы жеке адамның, жеке тілдік тұлғаның сөздік қорына, яғни білім аясының кендігіне, тарлығына байланысты болып келетіндігін есте сақтауымыз қажет. Мысалы, *Хан Тәңірі, Бектау ата, Қазығұрт, Көктөбе* т.б. топонимдерді белгілі бір адам (қазақ тілінде сөйлеуші – сол тілді пайдаланушы) мифтік жер – су аттары ретінде қабылдауы мүмкін, себебі сол топонимдерге қатысты мифологиялық ұғымдар (мифтер, аңыздар, мәтіндері арқылы) оған белгілі, оның фондық білім аясында бұл атаулар туралы түсінік бар. Дәл сондай сол аталған топонимдерге қатысты мифологиялық түсінік басқа бір қазақ тілін пайдаланушы адамда болмауы мүмкін, ал орыс тілді немесе маргиналды тілдік тұлғада аталған мифтік топонимдік түсініктер, ұғымдар мүлдем болмауы анық. Сонымен беймифтік топонимдердің тілдік санадағы саны мен мөлшері жеке адам деңгейінде және жалпы қауым (этникалық хәм қоғамдық) деңгейінде, шеңберінде қарастырылуы керек. Бұл жасалған тұжырымды, әрине қаралып жатқан мәселенің басқа қыры, аспектісі ретінде ұғынғанымыз жөн болар.

Проф. Н. Уәлидің «Белгілі бір тілдік таңбада екі түрлі мағына (білім) кодқа салынуы, соған сәйкес екі түрлі код болуы мүмкін. Біріншісі – тілдік код, екіншісі – мәдени код. Тілдік таңбалардың мәдени семантикасын зерттеуде осы екі түрлі мәнділікті ажырата білу

қажет», - екендігі туралы ойы орынды [3, 16-17].

Этностың мәдениеті адамның сан – салалы әрекеті арқасында қалыптасқан жасанды орта, адам үшін бұл орта ақиқатқа айналған. Рухани және материалдық мәдениет тілде кодталып өз көрінісін табады, кез келген мәдениет ұлттық сипатқа ие, оның ұлттық сипаты, ақиқат дүниені қабылдау ерекшелігі әр түрлі.

Ұлттық мәдени код – мәдениеттің адам санасында өмір сүру формасы. Рухани жаңғыру бағдарламасын ұлттық мәдени кеңістіктің өзегімен салыстырып, сабақтастыру когнитивтік базаны, ұжымдық когнитивтік кеңістікті, жеке адамдардың кеңістігін құрайды. Бұл дегеніміз кез келген тілдік тұлғаға сол тілде сөйлей алатын адамға тән бір тәртіпке реттелген білімдер мен түсініктер жиынтығы.

Мәдени кодтар адамзаттың ең көне, тереңде жатқан түсініктерімен байланысты болады және әр ұлт ерекшелігіне қарай детерминденетін халықтардың бәріне бірдей тән әмбебап құбылыс деп саналады. Мәдениет пен ұлттық менталитеттің тығыз байланыстылығын Р. Авакова: «Ұлттық мәдениеттің кілтін кез келген халық өкілі шеше алмайды, ол үшін сол сол тілде сөйлеп, сол тілде ойлап, сол халықтың топырағында аунап, суын ішіп, ауасымен демалу керек. Себебі мәдени кодты ашудың кілті сол атрибуттармен тікелей байланысты», - деп әсерлі оймен жеткізген [5, 41]

Орыс тіл білімін зерттеуші В. Красных жалпы мәдениеттің архетиптік түсініктеріне байланысты олардың іргелі (базалық кодтарын төмендегіше көрсетеді: 1) соматикалық, 2) кеңістіктік, 3) уақыттық, (мезгілдік), 4) заттық, 5) биоморфтық, 6) рухани.

Соматикалық кодтың бірінші орында тұрғандығы оның аса көне мәдени код екендігімен түсіндірілсе керек. Қоршаған ортаны тануды адам ең алдымен өзінен бастаған. Осыдан кейін сол ортаны «мәденилендіріп», өз қажеттілігіне орай игере бастаған, яғни өзі туралы білімдерді қоршаған ортаға таратып орнататын (экстраполяция) болған. Нәтижесінде ақиқат болмысты тану барысында адам қайтып өзіне оралып, осы «герменевтикалық шеңберді» жаңа деңгейде қайтадан өзінен бастайды. Бұл туралы зерттеуші Р. Авакова тіл дамуының ерте сатысының өзінде таныс сөздер (лексемалар) негізінде жаңа комбинациялар жасау, жаңа тіркестер қалыптастыру үрдісі болғандығын айта келе, оған соматикалық атауларды жатқызады, өйткені адамға етене таныс, жақын атаулар – өзінің дене мүшелері [5, 72].

Қазақ философы М.С. Орынбеков былай деп жазады: “Қазақ аңыздарында жер – су түсінігі Алтай тауларындағы арғытүркі дәуірінен бастау алып келеді, Алтайға деген сыйластық қатынас сақталады (Ақ Алтай, Асқар Алтай) жер – судың қазақ жерінде орын алған бабалар рухымен кездесу орны деп есептелінді. Алтайда сүт көл деп аталатын жер бар, мұнда орта аралық дүние мен аспанды байланыстыратын қасиетті Алтын Бай Терек орналасқан. Олар жер тәңірі кіндігі арқылы байланысады, ал жер тәңірі кіндігі қызметін осы терек атқарады. Жер – су Қызыл көлді меншіктеді, мұнда адамдар мен мал – жануарлардың прототиптері бойына жинақталған және бүкіл жер – судың тауларын ұстап тұрған атақты балық Кер – балық өмір сүрген. Кер – балық оларды жер – суға беріп отырды, жер – су оларға ру қорғаныштары – аруақтарды (рухтарды) беріп отырды, ал аруақтар (рухтар) ары қарай өздері басқарып отырды”[6,62].

М.С.Орынбеков суреттеген қазақтың “жер–су” концептісі мифологияландырылған, яғни едәуір дәрежеде ежелгі түркілік жер – судың көне замандық қасиеттерін сақтап қалған. Атап өтетін бір жағдай, “жер – су ” концептісінің мифологиялық мазмұны уақыт өте келе диахрониялық тұрғыдан біртіндеп жоғала түсті, мұнда тарихи уақыт шеңберінде үнемі өзгеріп отыратын этномәдени, әлеуметтік – саяси, экономикалық, материалдық әлеммен байланысты болған жаңа мәдени код пайда болды.

Әр адамның түсінік танымы, көпшілікпен араласуы мәдени болмысы отбасындағы алған тәрбиесімен байланысты. Мәдениет – адамның аса жоғары қасиеттерін насихаттау арқылы олардың рухани құндылықтарын іске асыру болып табылады. Тіл мен мәдениет бір – бірімен тығыз байланыста дамиды, бұдан бөлек, тіл мәдениеттің өзіндік ерекшелігі бар, өмір сүру тәсілі, сонымен қатар мәдени кодтарды қалыптастырушы фактор болып

табылады.

Этномәдени кеңістіктің тереңде жатқан қабаттарын мәдени тұрғыдан кодталған халықтың дүниетанымы, болмыс тіршілігінің үздіктері құрайды. Осымен байланысты *мәдени код* деп мәдениетті сәйкестендіруге мүмкіндік беретін қандай да болмасын кодталған ақпаратты түсінеміз. Сондай – ақ мәдени код мәдени мәнділіктерді тасымалдаушы заттың және рухани дүниенің таңбалар жүйесін, сонымен қатар қоршаған дүниені игеру барысында адам баласының санасын қалыптастырады.

Мәселен, қазақтың наным – сенімдеріндегі көрінісін топонимдерден байқауға болады. Аң құс, жылан, жануарларға байланысты тотемдік түсінік қазақ дүниетанымында, этнотілдік санада кодталған. Мысалы, *Бөрілі, Жыланды, Қорғалы, Қарсақты, Аққулы, Барысты, Түлкілі, Маралды, Бұғылы, Аюлы, Текелі, Жолбарыс, Атишабар, Құлтайлақ, Бозайғыр, Торайғыр, Айғырұшқан, Мыңжылқы, Тайжүрген, Қарала айғырдың түбегі, Қоңыр ат жолы, Атишабар жоны, Қалдай аты құлағант.б.*

Қазақ топонимдерінің рухани жаңғыру асындағы коды ғаламның мифонимиялық бейнесінде өз ізін қалдырған. Қазақ танымында тәңір сөзі бірнеше мағынада қолданыс тапқан. *Көк аспан, құдай, тәңірлік таным, билеуші* деген сөздер көне түркілерде ежелгі бір құдайға табынушылық сенім ретінде кең қанат жайған болуы керек. Ғаламның құрылымындағы үстіңгі қабат (көк,аспан) киелі болып саналған. Себебі жоғары қабатта Тәңір төменгі қабатта өз билігін жүргізген деп түсінген. Сондықтан да бүгінгі күнге дейін “Тәңір жарылқасын”, “көк соққан” деген фразеологизмдер ежелгі сенімнің айғағы.

Қазақ халқының дүниетанымында мифтік ғалам бейнесі үш түрде кодталған, үш түрлі қабаты бар. Дүниенің тілдік бейнесінде қазақ халқы үшін *жеті қат көк, жеті ғалам* деген сөз аралымдары бар.

Жеті ғалам астында

Дауысың кетті алысқа,

Өзіңнен өрнек жайылды,

Жақынға туған қалысқа.

Ғаламның келбетін, көлденең (горизонталь) космографиясын сипаттау барысында *Хантөрткүл, Алғи, Әзіреттің Алатауы (Ғазіреті Ғали тауы) Төрткүл, Құндыздың, Қара Теңізі, Пұрбұлақ* т.б. ұлттық код бірден байқалады.

Н. Уәлиұлының пікірінше *жеті* ғалам мифологиялық түсінігіндегі жеті саны негізгі *жеті* бағытты білдірген. Олар – дүниенің төрт бұрышы: *күншығысы, күнбатыс, түстік, терістік, жәнетигінен* келген модельдегі *аспан – жоғарғы ғалам, жер – орта ғалам, жер асты – төменгі ғалам* [7,106].

Сонымен, “мифтік ғаламның горизонталь моделі”“орталық пен шеттің” (центр мен периферия) карама – қарсы қойылуына негізделеді. Бұл модельдеудегі басты көрсеткіштер – орта (кіндік, центр) мен төрт тарап (бағыт): “оң” – “сол”, “алғы” - “артқы”, “солтүстік” - “оңтүстік”, “батыс” - “шығыс”. Сондықтан да горизонталь модель көбінесе төрт бұрыш (квадрат, шартарап, төрткүл) және шеңбер түрінде суреттеледі. Ғаламның көлденең құрылымы шеңбер немесе төрт бұрыш тұрпатты болып, төрттік жіктелуімен ерекшеленеді. Көп жағдайда көлденең модель орта дүниеге – адамдар дүниесінің моделі екендігін де естен шығармаған жөн.

Адамдар дүниесі – ғаламның, жердің ортасында, ал, төрт тарапта басқа мифтік, тарихи пенделер орнастырылады. Жер не болмаса адамдар мекендейтін жер беті, ойкумена төрт бұрыш пішінді болып келеді де, оны айнала ғаламдық су немесе ғаламдық жылан қоршап жатады. Жердің кіндік тұсында: а) ғаламдық тау; б) ғаламдық бәйтерек өсіп тұрады. Ал, төрт бұрышты жер үстін дөңгелек, шеңбер, күмбез пішінді қатты аспан жауып жатады [8,145].

Ұлттық топонимиядағы мәдени кодтардың барлығы дерлік репрезентталған, бірақ басымдылығы жағынан өзге мәдениеттердегідей, соматикалық код пен кеңістік кодтары бірінші орында тұрады. Сонымен қатар соматикалық код қазақ тіліндегі көптеген фразеологиялық, паремиялық бірліктерде, тұрақты тіркестерде вербалданған және ол

қазақ тіл білімінде біршама зерттелген мысалы, Г. Смағұлованың, Р. Авакованың т.б. еңбектерін атауға болады. Қазақ топонимиясындағы соматикалық атаулар адам тәнінің параметрлеріне сай номинацияланған. Мәселен, қазақ орографиялық терминологиясында және оронимияда (топонимияда) адам және жануар дене мүшелеріне қатысы бар сөздер көптеп саналады. Солардың біразын ғана мысал ретінде келтірейік: *арқа, ауыз, аяқ, айдар, бел, беткей, бет, ерін, ернеу, жал, жамбас, жота, жон, иық, қабақ, қабырға, қарабауыр, қойын, қолтық, ми, мойын, мұрын, тамақ, сауыр, төс, төскей, тұмсық*, т.б. Ақжал, Айғыржал, Құсмұрын, Қаратұмсық, Маймұрын, Сауыр, Құбажон, Итауыз, Ақбел, Сарыжон, Сарыарқа, Қызауызтау, Жамбасбел, Еренқабырға, Арқа, Айдарлы т.б.

Топонимдердің кодталған белгілерін қарастыру кезінде кеңістіктегі атаулардың номинациясын негізге алу керек, антроморфтың уәждер рухани жаңғыру аясындағы этномәдени уәждерге негіз болатындығы белгілі. Ол соматикалық тілдік маркерлер адамның дене мүшесіне тікелей қатысты болып, топонимдік ортаға бағдарланады, ұлттың таным болмысында кодталады. Олар: *төбе, бас, ми, маңдай, бет, мойын, көз, мұрын (танау), құлақ, иек, жақ, қабақ, қас, ауыз, иық, қол, қолтық, бел, арқа, аяқ, емшек, кіндік, қабырға, бүйір, бүйрек, тіс, жүрек, бауыр, ішек, қарын, қолқа, шат, бұт, бақай* т.б.

Аталмыш соматизмдер Қазақстан территориясындағы қазіргі синхрондық сипаттағы топонимдік кеңістікте нақты жер – су атауларын жасауға қатысатындығын көруге болады: **Баскөкше, Басбұлақ, Ақтөбе, Төбекұм, Милысай, Аймандай, Қарақас, Ақкөзқайнар, Тікқабақ, Шекелі, Бетүйеңкі, Құрбеткөл, Қарамұрын, Мұрынсу, Тасмұрын, Құлақтыкөл, Шұбартарауыз, Қызауыз, Кендірсақал, Қаражота, Көкмойын, Мойынкұм, Битамақ, Шимойнақ, Қолқа, Майжүрек, Жүрекадыр, Қолүйік, Қолқамыс, Майбүйрек, Құмбел, Қойындық, Қабырға, Бауырбас, Басбармақ, Бүйірағаш, Тырнақ, Көктырнақ, Бірқарын, Кіндік, Кіндіккөл, Кіндіктау, Жамбасжол, Беласар, Жауырынбайлаған, Үлкен Шибұт, Шат, Қарашат, Аяқты, Аяқсаз, Тақыртабан, Көлтабан, Сарыарқа, Құйрықтөбе, Ақбақай** және т.б.

Өсімдікке қатысты фитоморфтық код ұлттық танымдағы этноботаникалық білім – тәжірибеге, стереотиптік түсініктерге сай қалыптасқан топонимдік атаулар вербалданған түрде көрініс табады. Мысалы, *Өрікті, Шеңгелдісуат, Шилібастау, Шетенді, Шеңгелді, Қарағайлы, Изенді, Жусанды, Доланалы, Белсексеуіл, Сөгеті, Аққайыңды, Аршалы* т.б.

Өсімдік фитоморфдық кодты көп қабатты деп тануға болады, соның бір қабаты мифологиялық мифтік код немесе танымдық қабаты. Осы деңгейлік қабатта, екі мифотопоним бар. Оның бірі – *Бәйтерек* болса, екіншісі *Шоқтерек*.

Қазақ ертегілерінде эпосында, мифтерінде осы теректер жөнінде көптеген аңыз – әңгімелер мен өмір деректері айтылады.

Заттық мәдени код пен когнитивтік код ұлттық танымдық тәжірибесімен сабақтастыра отырып, ментальді когнитивтік түрде таңбалағанын төмендегі дәлелден де байқауға болады.

Қорқыт ата дәуірі мен оның шығармаларындағы деректерді Х. Көроғлы мен Ә. Марғұлан оғыз дәуірімен бірлікте қарастырады. Х. Көроғлы “Қорқыт Ата кітабында” айтылатын Қазылық тауы мен қырғыздардың “Манас” жырындағы Қазылық тауын көне оғыздар мекені десе, академик Ә. Марғұлан да осы сарындас пікір айту барысында “Қорқыт” эпосында ұшырасатын *Өғызтау* (Атасу бойында), Арку (Арқа) белі, *Ортағ* қыры Ортау, *Көкше теңіз* (Балхаш көлінің ескі атауы), Қазылық тауы топонимдерінің қазіргі Орталық Қазақстанда ұшырасатынын айтқан Ә. Марғұлан “Ежелгі жыр - аңыздар” атты кітабында “Қарқаралының күншығысында, Семейдің күнбатысында тұратын биік тауларды (Кент, Мыржық, Абралы, Дегелен) ерте заманда қарлықтардың қоныстанғаны туралы қытай деректерінде ұшырасатынын жазып, кейбір ғалымдардың *қарлықты* – *қазылық* деп атауының негізі де сонда жатыр деген ой айтқан. Бұл жай түркі тілдеріндегі р/з дыбыстарының сәйкестігінен де хабар береді.

Мәдени кодтардың ішіндегі ерекше орынға ие код – тілдік немесе верболдық код екені анықталды. Қазақ халқының когнитивтік базасындағы төлтума сөздер, ұғымдар

ақиқат дүниенің байырғы замандағы денотаттар әлемі ретінде қарастырылды. Тілдік код пен когнитивтік код арқылы ақиқат дүниенің картинасы ұрпақтан – ұрпаққа топонимдер арқылы беріліп келе жатқан дәстүрлі білімдер жүйесі екені дәлелденді. Қазақ топонимдерінің атауларындағы мәдени кодқа нақты атауға қатысты халықтың когнитивтік базасында жинақталған білімдер жүйесіне экстралингвистикалық ақпараттар жататыны ғылыми түрде дәлелденді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Әбдуәли. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. Алматы: Ана тілі, 1998, 13 б.
2. Красных В. “Свой” среди “чужих” миф или реальность? М: “Гнозис”, 2003, 198с.
3. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. филол. ғыл. докт. автореф. Алматы. 2007, 44 б.
4. Рысбергген Қ.Қ. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері. филол. ғыл. докт. автореф. Алматы: 2010, 44 б.
5. Авакова Р. Фразеология теориясы. Алматы: “Қазақ университеті”, 2009, 292б.
6. Орынбеков М. История философской и общественной мысли Казахстана. Алматы: Наука, 1997. 304 б.
7. Уәлиев Н. Жұмбақ жетілер // Жалын. Алматы. 1988, №3. 105-106 б.
8. Қондыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. Алматы. Зерде. 1995, 302 б.

Аннотация: В статье систематизированы особенности и исследования этнокультурных групп топонимов, выявление топонимических признаков, влияющих на самостоятельные особенности местоимения по сравнению с другими областями лексики топонимического исследования. Кроме того, в статье приводятся всесторонние сведения о понятии «культура», проанализированы труды академика А.А.Кадиярова. В статье также приводятся примеры из нескольких трудов, в частности, из трудов Б.Н.Биярова, исследовавшего оронимы Южного Алтая. Национальный культурный код внутри культуры-форма жизни в сознании культуры. В целях подтверждения тесной взаимосвязи культуры и менталитета был проведен научный анализ, опираясь на труд Р.Аваковой. Таким образом, научно-исследовательская работа имеет актуальную значимость и внедряет новые наименования.

Посредством языкового кода и когнитивного кода картина истины передается из поколения в поколение через топонимы в системе традиционных знаний.

Ключевые слова: топоним, этнокультурный, этнопсихология, экклезионим, ойконим, астионим, урбаноним, комоним, дромоним, культура, кодификация, парадигма, менталь, этноботаника, мифоним.

Abstract: In summary, this article systematically examines the features and features of toponymic research in identifying toponymic features contributing to nouns, as well as in the ethnocultural groupings of toponyms. In addition, the article provides a comprehensive overview of the concept of "culture" and analyzes it based on the works of academician A.Kaidar. Also in the article there are some examples of works, such as B.N. Here are the details of Biyarov's work. The national cultural code within culture is a way of life in the culture of the mind. The national cultural code within culture is a way of life in the culture of the mind. Comparing the program of spiritual revival with the core of the national cultural space, a scientific analysis was performed based on the work of R. Avakova, who found complete evidence that the constitution forms a cognitive base, a collective cognitive space, and a personal space and that culture and mentality are closely linked.

Keywords: toponym, ethnocultural, ethnopsychology, ecclesionym, oikonym, astionym, urbanonym, comonym, dromonym, the culture, codification, paradigm, mental, ethnobotany, mythonym.